

УДК 94 (477.86) "1914–1918"

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Сергій Адамович

СТАНІСЛАВІВ У ЧАСИ ЛИХОЛІТЬ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1918 рр.)

У статті проаналізовано суспільно-політичне, соціально-економічне й етнокультурне життя в м. Станіславові в період Першої світової війни (1914-1918 рр.). Автор стверджує, що мешканці міста зазнали значних утисків і поневірянь у результаті військових дій і репресій окупаційних режимів, економіка міста була знищена, масштабними були архітектурні руйнування.

Ключові слова: австрійська влада, російська окупаційна адміністрація, реквізиції, магістрат, епідемічні хвороби, поліцмейстер, російські війська, продуктова криза.

Перша світова війна принесла страждання та руйнування для м. Станіславова, яке опинилося у вирі світових геополітичних змін. Історія міста цього періоду знайшла висвітлення в історико-краєзнавчих і мемуарних публікаціях П.Арсенича, К.Баранського, І.Бондарева, Б.Гаврилів, П.Ісаїва, В.Макара, Л.Цеклера, Л.Штрайта. Однак, незважаючи на окремі дослідження історії м. Станіславова, в історіографії ще не здійснено комплексного дослідження життя мешканців міста під час Першої світової війни. З огляду на це вивчення окреслених питань і є предметом дослідження даної статті.

Відзначимо, що з початком війни австрійська влада звинувачувала мешканців міста у зраді і шпигунстві на користь Російської імперії. Як жандармерія, так і військові служби заарештовували багато українців. Війська, в основному угорські, страчували без суду українців внаслідок доносів про шпіонаж. Наприклад, було вивезено до табору зі Станіславова о. О. Григоровича¹.

Члени польських стрілецьких товариств м. Станіславова поповнили лави Польського легіону, який воював на боці Австро-Угорщини. У 1914 р. в станіславівських стрілецьких дружинах перебувало 197 вояків. Командиром дружин був К.Страшевич. У стрілецьких підрозділах були задіяні

К.Надаховський, Мошоро, С.Літинський, Н.Новіцький, Вендриховський, Карчевський, К.Лістовський, Й.Кауфер, Гуревич, С.Курч, В'єцек, Дембровський, Новосельський, Микуляк, Ф.Бергман, Й.Корді, С.Мосняк, Насадник, Краній. Ця група стрільців започаткувала Польський легіон на теренах Станіслава. У 1914 р., окрім таких стрілецьких діячів, як С.Сосабовський, К.Коханський, Біскупський, С.Літинський і Любчинський, до Польського легіону вступили також Б.Кікевич і Котлярчик, а інженер Дунка де Сайо із залізничних майстерень приєднався до уланів Беліни. До легіону вступив також народжений у Станіславі майбутній генерал Б.Монд².

Одночасно багато з тодішніх перших пластунів Станіславської української гімназії були гарними вояками-старшинами Українського Січового Стрілецтва, Української Галицької армії, Корпусу Січових Стільців та в інших військових формаціях. Багато з них відзначилися великою відвагою, наприклад, сотник В.Стефанишин, чотар В.Яценевич, хорунжий УСС М.Дуда³.

Окупація міста російськими військами відбувалася тричі: 1) 03.09.1914 – 20.02.1915; 2) 04.03.1915 – 08.06.1915; 3) 14.08.1916 – 24.07.1917. Так, уже в серпні-вересні 1914 р. австро-угорські війська зазнали поразки і російська армія вступила на Прикарпаття. Військові дії 1914 р. спричинилися до пожежі станіславівської синагоги⁴.

Відзначимо, що в районі Станіслава в царській армії воювали проти австрійців відомі згодом російські військові і державні діячі О.Антонов, М.Бонч-Бруєвич, О.Брусилів, М.Криленко, П.Лебедев, І.Носов, Ф.Огородніков, М.Тухачевський та інші⁵.

З 8 по 19 лютого 1915 р., за даними Б.Гаврилів і П.Арсенича, тривали важкі бої за Станіславів, т.зв. “перша станіславська битва”. За цих 12 днів була піддана обстрілам та зруйнована ратуша, яку росіяни обрали під спостережний пункт⁶. Зі звітів російської поліції від 29 березня 1915 р. ми дізнаємося, що бої відбувалися на вулицях Млинарській, Угодній, П'ястовій, Станіславській і Зеленій, пошкоджено було не більше 15 будинків на околиці міста в районі Княгинин-гірка і Княгинин-колонія⁷.

Загиблих російських воїнів (132 особи) поховали на загальному кладовищі на вулиці Франца Йосифа і в братській могилі в передмісті в Княгинин-гірки на православному кладовищі (23 особи нижніх чинів)*⁸.

У результаті втеч і міграції населення в місті залишилося багато порожніх квартир. Так, згідно зі звітами російської влади, на вул. Литовській було 52 вільні квартири, на вул. Третього травня – 56 квартир, вул. Сапіжинського – 79 квартир, вул. Голуховського – 45 квартир, вул. Петра Скарги – 30 квартир⁹.

Російська окупаційна адміністрація взяла під свою охорону 19 державних будівель, 18 приміщень громадських організацій (Міський клуб, Товариство “Сила”, Товариство “Польське відродження”, Товариство Польської молоді, гурток Польських дам, 2 приміщення Польського соколу, Товариство “Родина”, приміщення Юридичної допомоги, Міщанський гурток, Товариство “Бесіда”, Український сокіл, “Русскую хату”, Добровільну дружину, релігійне товариство св. Іосифа, Товариство Металічних майстрів, Будівельне товариство, школу імені Ядвіги), 33 кредитні заклади, 19 складів та підвалів з вином, пивом і горілкою, 112 приватних жител¹⁰.

Згідно зі звітом Станіславського поліцмейстера, “в місті торгівля і промисли були вельми розвинуті і знаходилися виключно в єврейських руках”. Росіяни нарахували в місті наступні підприємства – фабрики стеаринових свічок і сірників, дріжджовий завод і ректифікаційне підприємство, ватний завод, горілчаний завод, пивоварний, завод з виробництва кошиків, 4 шкіряних, 3 цегляно-черепичних заводи, паровий вітряк, два нафтоочисних заводи¹¹.

Місто управлялося міським магістратом, бургомістром якого був І.Габрусевич, а Княгинин-гірка і Княгинин-колонія призначуваними росіянами гмінними управліннями на чолі з війтами п. Ясінським і Рубчиком. Джерелами прибутків міської влади росіяни називали міську бойню, електричний і газовий заводи, “рогатки”, міські податки і кладовище. У місті також було 3 греко-католицьких приходи, 4 католицьких, російська влада не фіксувала поширення православ’я і перехід до російської церкви приходів¹².

Під час першого періоду російської окупації адміністрація “Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини” під керівництвом Г.Бобринського проводила цілеспрямовану русифікаторську політику, ставила перед собою завдання анексувати край. Для цього окупаційна влада здійснювала заходи для переходу австрійської адміністративної та судово-правоохоронної системи, а також закладів освіти на російські зразки, знищувала український національний рух та нейтралізувала його діячів. Однак кадровий потенціал російської адміністрації значно поступався австрійському чиновництву за рівнем фахових якостей, був сформований в умовах війни без належної професійної підготовки і дискредитував російську владу¹³. Зокрема, російська окупаційна влада привела з собою значну кількість малоосвіченого і корумпованого чиновництва, що здійснювало численні зловживання. Так, уже в листі від Тернопільського губернатора за 8 січня 1915 р. значилося, що деякі керівники повітів арештовують і утримують під вартою різних осіб, яких звинувачують в тому чи іншому злочині, без оформлення необхідних документів¹⁴.

У квітні 1915 р. Станіславський поліцмейстер зафіксував, що околоточний (аналог дільничного інспектора міліції – автор) п. Карпенко у нетверезому стані ввірвався до жителя Княгинин-гірки єврея Л.Зільбера і вимагав від нього тисячу рублів. Пізніше виявилось, що останній сприяв поліцейському в отриманні хабарів від інших осіб в обсязі від 5 рублів до 50 копійок¹⁵.

Не завжди зразково поводитися і російські солдати. Зокрема, в наказі по гарнізону міста Станіслава від 13 квітня 1915 р. значилося, що “нижні чини частин гарнізону самовільно відлучаються з своїх частин не тільки вдень, але і вночі, ходять по місту не командами, одягнуті не по формі, погано віддають честь і дозволяють собі стукати у вікна приватних будинків”¹⁶. Крім того, російські солдати не завжди недотримувалися необхідних санітарних вимог, “дозволяли собі ламати і псувати приміщення”¹⁷. Натомість у циркулярі Тернопільського губернатора від 3 березня 1915 р. повідомлялося, що російські

чиновники часто набирають в борг різні товари і продукти і не розраховуються за них¹⁸.

31 березня 1915 р. поблизу залізничної станції Станіславова був підірваний залізничний шлях. У відповідь комендант міста полковник п. Кюнь оголосив населенню міста і його околиць, що у випадку подібних диверсій на залізниці особи, взяті в якості заручників, будуть піддані “надзвичайно важкій відповідальності”¹⁹, а поліцмейстеру був відданий наказ відібрати серед мешканців “найбільш заможних і впливових серед населення для поміщення їх в списки заручників”²⁰. Відзначимо, що в заручниках опинилися тільки євреї. Пізніше до відома єврейського населення міста було доведено, що за знищення телеграфних і телефонних стовпів, залізничних споруд і мостів з міста кожен раз будуть висилати по 20 заручників у в’язниці Російської імперії^{**21}.

Як бачимо, значної шкоди через зловживання російських чиновників зазнало єврейське населення міста. Проте, відзначимо, у ставленні до євреїв чітко проглядалося свідоме дискримінаційне ставлення російської влади. Так, в одній із інструкцій, надісланих генерал-губернаторством у повіті, значилось, що “євреї, як відомо, взагалі не заслуговують особливого довір’я”²².

Загалом у 1915 р. Станіславське міське поліцейське управління притягало до відповідальності за крадіжки і розбої, дезертирство, шпигунство і диверсантство, нездачу у встановлений строк зброї, відмову від земляних робіт на потреби армії, підняття цін на споживчі товари понад встановлену таксу, таємний продаж горілки, відмову приймати російські гроші, заклик до несплати податків, покупці в нижніх чинів російської армії награваних речей, довільному підвищенні курсу австрійської крони, завищенні цін на робочу силу і будівельні матеріали, пересуванні по Галичині з повіту в повіт без встановленої перепустки²³.

Наприклад, станом на 15 травня 1915 р. під вартою в місті через підозри в шпигунстві і порушення обов’язкових постанов знаходилося 16 осіб²⁴. Так, мешканець м. Станіславова В.Ярославський був арештований на три місяці російською поліцією за зберігання двох пістолетів, кинджала і штика від

австрійської гвинтівки. Мешканець міста В.Єнжеєвський був покараний за самовільне підвищення цін на продукти харчування понад встановлену таксу, а євреї п. Хаїс і Малер – за приховування цукру, тютюну, зерна і муки як предметів першої необхідності²⁵.

Мовою судочинства стала російська, хоча тимчасово дозволялося використовувати і польську²⁶. Російська окупаційна влада почала організовувати шкільництво, намагаючись вводити російську мову навчання. Для цієї мети відкрили курси російської мови і розпочали підготовку до відкриття російської гімназії. Однак подальші військові дії перешкодили цим планам²⁷.

Цікавим є той факт, що під час російської окупації в місті діяла кухня для бідних, організована Американським Червоним Хрестом²⁸. Зокрема, сиротинець для бездомних дітей і кухню для бідних на кошти Червоного Хреста утримували у своєму приміщенні сестри Василянки. Єпископ Г.Хомишин дозволив сестрам залишити Станіславів і переїхати в безпечніше місто, проте жодна з них не покинула монастиря²⁹.

Санітарний стан м. Станіславова, згідно з актом від 16 квітня 1915 р., “завдяки його природному розташуванню в здоровій рівнині, яка омивалася рікою Бистрицею, завдяки наявності великої кількості садів і парків, частковій каналізації, наявності достатньо чистої питної води і доброму обладнанню шпиталів”, визнавався задовільним³⁰.

У цей час в місті на Мрачковській площі в трьохповерховій будівлі функціонувала одна міська лікарня, де в 49 приміщеннях було 120 ліжко-місць і особливе інфекційне відділення на 16 місць^{31 ***}. В обслузі лікарні працювало 2 лікарі, 11 медсестер, 11 осіб допоміжного персоналу³².

4 травня 1915 р. до міста прибув російський письменник О.Серафимович. Він працював санітаром у лікувально-харчувальному загоні ім. Пирогова, який розташовувався в колишньому палаці Потоцьких, де росіяни розгорнули військовий шпиталь. У своєму щоденнику О.Серафимович записав, що “весь вокзал завалений пораненими”³³.

Проте, незважаючи на війну, російська поліція фіксувала в ресторанах, кав'ярнях і кінотеатрах присутність повій, а в селах Княгинині, Пасічній і Микитинцях “проституція вільно приховувалася”^{34****}.

8 червня 1915 р. до Станіслава знову входять австрійці. Вони одразу ж розстріляли кілька десятків мешканців міста, які співпрацювали з російською владою. Багато людей за симпатію до росіян заарештовано та відправлено в австрійські табори Талергоф та Гмінд³⁵.

Місто занепадало і, як писав дослідник міської історії М.Струмінський, скоро могло нагадувати руїну³⁶. Незабаром після відступу росіян у Станіславі спалахнула епідемія віспи, яка швидко поширювалася³⁷.

Перша світова війна внесла радикальні зміни і в життя німецьких колоністів міста. Перед загрозою наступу російських військ у вересні 1914 р. значна частина місцевих протестантів евакуювалася. Зокрема, між ними були станіславські благодійні установи, які церковна влада вирішила перенести до австрійської місцевості Галлнойкірхен³⁸.

Вже після відходу російських військ з краю у червні 1915 р. євангелістський пастор Т.Цеклер повернувся до Станіслава і зайнявся відновленням церковного і шкільного життя місцевих німців. Справу відродження спільноти утруднював і той факт, що всі вчителі були мобілізовані до австро-угорської армії. Невдовзі, восени того ж року, з ініціативи євангелістського правління в Станіславі відкрили курси для шкільних сестер³⁹.

Наприкінці липня 1915 р. до Станіслава повернувся заступник керівника єврейської релігійної громади О.Блюменфельд. А 17 жовтня після формальної перерви, яка почалася 1 серпня 1914 р., до виконання своїх обов'язків повернувся керівник громади доктор Е.Фішлер⁴⁰. З нагоди визволення Станіслава доктор Е.Фішлер від імені єврейського населення – як то зробили представники всіх інших націй у Станіславі – вислав телеграму до головнокомандувача австрійської армії архієпископа Фрідріха: “До переможного звільнення героїчною мужньою армією міста, яке з невеликими перервами впродовж майже десяти місяців перебувало під жахливим російським

пануванням, дозволяю собі Вашій цісарсько-королівській Високості передати від імені патріотичного жидівського населення міста найглибші побажання щастя”⁴¹.

Українська спільнота також намагалася відроджувати національне життя. Відзначимо, що російські солдати навіть знищили погруддя Т.Шевченка на будівлі “Сокола” (сучасне приміщення “Просвіти”)⁴². Проте уже восени 1915 р. в Станіславі була створена жіноча благодійна організація “Комітет допомоги раненим та хворим українським воякам”, який з часом очолила Н.Бачинська⁴³.

24 січня 1916 р. австрійські чиновники спробували провести загальну мобілізацію мешканців міста. Але явка призовників була дуже низька, і мобілізація фактично зірвалася⁴⁴.

Згідно з повідомленням Станіславського поліцмейстера начальника контррозвідувального відділення штабу 7-ої російської армії від 29 вересня 1916 р. після 2-го відступу росіян з Станіслава австрійці заснували в місті школу шпіонажу, яка після Брусиловського прориву була перенесена до м. Калуша. У школу, як зазначали росіяни, брали силою, йшли туди й добровільно, переважно учні гімназій (російська поліція мала детальні дані про 8 випускників цієї школи)⁴⁵.

У 1916 р. почався відомий “Брусиловський прорив” – російські війська під керівництвом генерала О. Брусилова на широкій смузі фронту прорвали оборону австрійців і швидкими темпами почали просуватися вглиб території ворога. 14 серпня 1916 р. до міста увійшли російські козаки. Тепер уже заарештовували і відсиляли до Сибіру тих міщан, які симпатизували австрійцям.

Станіславів опинився у прифронтовій зоні – на пагорбах за річкою Бистрицею Солотвинською (район сіл Пасічної і Загвіздя) отаборилися австрійські війська. Тут були встановлені артилерійські батареї, які періодично обстрілювали місто. Внаслідок цього дуже пошкоджено ратушу, зруйновано навколо багато будинків. Значних пошкоджень зазнали вірменський костел та приміщення колишнього єзуїтського колегіуму⁴⁶. Відзначимо, що на шляху

наступаючих російських військ, які захопили Станіславів, стали перекинуті з Анатолії дві турецькі дивізії⁴⁷.

Натомість у Станіславові станом на 31 грудня 1916 р. були розквартировані частини 1 і 3 Заамурської дивізій (є дані про розташування в місті 7, 8, 9, 10 заамурських піхотних полків), підрозділи Свірського полку і Грезовецького полку, 30 важкий дивізіон, 74 артилерійської бригади, 79 артилерійська бригада, 55 Донська особлива козака сотня, 1 уральська козацька сотня, 36 саперний батальйон⁴⁸.

Згідно з даними Магістрату м. Станіславова, які були викладені в листі до начальника Станіславського повіту 3 вересня 1916 р., в місті налічувалося близько 28000 жителів (поліцейські дані відповідно до реєстраційних карток від 27 листопада 1916 р. дали дещо точніші дані – 4067 чоловіків, 10521 жінка, 11429 дітей), як постійних так і евакуйованих з інших гмін. Імовірно, в міських гмінах залишалось: в Княгинині містечку – біля 6600 мешканців, в Княгинині колонії – біля 3000 (ці гміни були окремими адміністративними одиницями, мали окремі управління, і Магістрат не міг відносно них видавати якісь розпорядження)⁴⁹.

Відзначимо, що Магістрат, крім президії, складався всього з шести підрозділів (загін адміністраційний, загін поліцейський, загін технічний, загін санітарний, бухгалтерія і каса, відділ апровізації (закупівля товарів, управління міськими магазинами)), і як на сьогодні, був дуже малочисельним (20 чиновників разом з бургомістром Антоном Стигаром і його заступником Антоном Зайончовим). До того ж, в це число входили два лікарі, 2 ветеринари, а також керівники газового заводу і бойні⁵⁰.

Для потреб міста на тиждень було необхідно 1500 пудів пшеничної муки, 1500 пудів хліба, 1500 пудів круп, 400 пудів цукру, 20 пудів чаю, 20 пудів дріжджів, 1500 пудів різних жирів, 400 пудів солі, 20 свиней⁵¹. Так, у січні 1917 р. місто планувало витратити 6500 пудів муки пшеничної, 6600 пудів житньої муки, 6600 пудів різних круп, 2000 пудів цукру, 100 пудів чаю, 100 пудів

дріжджів, 6000 пудів різних жирів, 2000 пудів солі, 100 пудів свічок, 2000 пудів гасу⁵².

У статистичних звітах поліційного відділення міста містилися дані про фабрики, заводи, склади і майстерні в районі Станіслава. А саме: 5 шкіряних заводів, 2 цегляних заводи, столярна майстерня, фабрика возів, фабрика лікерів, пивоварний завод, завод з виробництва дріжджів, чавунно-литтєвий завод, ткацька фабрика, спиртоочисний завод, спиртовий завод, 2 слюсарно-механічні майстерні, лісопильний завод і лісові склади. Частина з цих підприємств на той момент не працювала, а більшість їх власників виїхала вглиб Австрії⁵³. Міські підприємства могли бути зупинені також через реквізиції, так як це сталося з міською бойнею на вул. Голуховського, яка через реквізицію машинних ременів з 25 липня 1916 р. не діяла⁵⁴.

Були ще дані про мукомельний млин, ковбасну фабрику, міський газовий завод, фабрику паркетних підлог, 7 взуттєвих майстерень, 7 аптек. Число торгових закладів становило 171, в місті були готелі – Габсбург (20 номерів), Уніон (34 номери), Гібнер (20 номерів), Австрія (18 номерів), Центральний (18 номерів), Європейський (16 номерів), Чорний орел (12 номерів)⁵⁵.

Незважаючи на війну, в місті працювало десять перевізників. Ціна на проїзд фіакром хиталася від 1 корони 20 грош до 4 корон залежно від комфортності та тривалості поїздки⁵⁶.

У місті значною мірою була розвинута соціально-культурна сфера. Зокрема, у м. Станіславі було 3 друкарні, 4 кінотеатри, театр товариства “Монюшка”, 7 книжкових і канцелярських магазинів. Відповідно до реєстраційних карток, станом на 27 листопада 1916 р. в місті проживало 4399 представників інтелігенції та членів їх сімей (440 чоловіки, 1754 жінки, 2205 дітей)⁵⁷.

Станом на 20 листопада 1916 р. у мешканців міста налічувалося 267 одиниць великої і дрібної рогатої худоби, 166 свиней, 102 робочих коня⁵⁸. Однак зібрано було не більше 1/3 врожаю, а решта була знищена у ході військових дій. Зібраного врожаю було недостатньо для продовольчих потреб, а

до того ж, озимина була посаджена не більше, як на 40% площ сільськогосподарських угідь (решта було зайнята бойовими позиціями)⁵⁹.

У зв'язку з цими обставинами продовольчої допомоги в місті потребувало 10480 осіб, з них 1906 осіб становила інтелігенція. Ситуація частково вирішувалася за сприяння благодійних організацій. Так, при Магістраті Міщанським комітетом і Всеросійським Земським Союзом було утворено 2 крамнички і харчовий пункт. 12 крамничок було організовано Магістратом, 1 крамничка Союзом міст. У цих торгових центрах можна було придбати товари по собівартості, а харчовий пункт забезпечував до 200 безплатних обідів. У місті також функціонувало 6 притулків для бездомних, німечних та старих⁶⁰.

Одночасно доступ бідноти до отримання на пільгових умовах продуктів харчування ускладнювався через корупційні дії російських службовців. Так, збереглася скарга Б.Чернявської від 27 жовтня 1916 р., в якій жінка звинувачувала місцевого городского в суб'єктивному й упередженому ставленні до людей, що прагнули потрапити до продуктового складу Всеросійського союзу міст⁶¹. Натомість у рапорті пристава від 23 листопада 1916 р. повідомлялося, що в соціальному магазині Всеросійського союзу міст продавщиця п. Кляра вибірково обслуговує міщан⁶².

Однак ні держава, ні благодійні організації не могли повністю охопити допомогою безпритульних і бурлукуючих дітей. Зокрема, Товариство св. Вікентія і Павла “Покровительство над покинутими хлопчиками” по вул. Газовій, 63 утримувало 30 хлопчиків, а кількість потребуючих була втричі більшою⁶³.

Не завжди адекватно до сиротинців поводитися також солдати окупаційної російської армії. Збереглася скарга сестер-монахинь з будинку сиріт на вул. Казимирівській, 108 (опікувалися більше 50 сиротами), що солдати двічі обкрадали їх худобу⁶⁴. Загалом, згідно з архівними даними в місті діяли наступні притулки для сиріт: “Дім сиріт” за адресою вул. Казимирівська, 108 (виховувалося 27 хлопчиків, 24 дівчинки); “Дім сиріт” за адресою вул. П.Скарги, 26 (виховувалося 19 осіб); Дівочий сиротинець за адресою Сапіжинського, 56 (виховувалося 19 осіб); притулок брата Альберта і сестри Айсбежинки

(виховувалося 23 особи); притулок в Княгинин Колонії (виховувалося 20 осіб); Дім сиріт за адресою вул. Газова, 63 (виховувалося 40 осіб)⁶⁵.

Поява російських військ у серпні 1916 р. збіглася з загостренням епідеміологічної ситуації в місті. Для запобігання поширенню інфекційних хвороб головний лікар Станіславова С.Кубіштаць заздалегідь підготував лікувальні заклади для прийняття хворих (для хворих на тиф міський госпіталь на вул. Голуховській (80-100 ліжок-місць); хворі на дизентерію мали лікуватися в єврейському госпіталі по вул. Сапіжінській (60 ліжок-місць); госпіталь для хворих на віспу був передбачений у Княгинин-колонії (30-60 ліжок-місць); госпіталь для хворих на холеру в 2 дворах по вул. Казімержовській (16 ліжок-місць))⁶⁶.

Крім того, міська санітарна комісія 19 вересня 1916 р. задля боротьби з епідеміями прийняла рішення забезпечити мешканцям міста свіжий, добре спечений хліб і влаштувати продаж товарів в магазинах так, щоб не було тісноти⁶⁷. Проте за жовтень 1916 р. в місті перехворіло на висипний тиф 36 осіб, на дизентерію 3 осіб, на тиф черевний і віспу по 2 осіб⁶⁸. Однак уже станом на 27 листопада 1916 р. санітарний стан міста визнавався задовільним, хоча продовжувало працювати 7 епідемічних загонів⁶⁹.

Ситуація з хворобами в місті ускладнювалася через поширення венеричних хвороб. Так, 29 вересня 1916 р. комендант Березинського полку підпоручик п.Федоров звернувся до міської влади і поліції з листом, в якому констатував зростання захворюваності на венеричні хвороби серед нижчих чинів полку і просив посилити контроль за повіями (у місті поліція в цей час нарахувала 50 зареєстрованих повій і 35 осіб, що приховували своє ремесло). Однак міська влада зауважила, що солдатам не треба було вимагати вільної любові безплатно, але все-таки провела медогляди, під час яких було виявлено 16 хворих жінок, що були передані поліції для направлення в госпіталь⁷⁰.

Тернопільський губернатор 9 листопада 1916 р. видав наказ, у якому значилося, що для боротьби зі спекуляцією ціни на ліки не могли мати більше 30% націнки, а для контролю за цим наказом аптеки мали завести спеціальну книгу обліку⁷¹. Відзначимо також, що очисткою міста від нечистот у цей час

займався як магістрат так і приватники, які в сукупності мали 8 бочковозів для вилучення відходів⁷².

Через велику кількість поранених росіяни розгорнули військовий шпиталь у приміщенні монастиря сестер Василянок. У ньому працювала рідна сестра В.Леніна Марія Ульянова. При цьому вона не тільки допомагала пораненим, але й проводила революційну роботу серед солдатів і місцевих мешканців⁷³.

З черговим приходом російських військ у місті виявилось, згідно з даними поліції, 165 покинутих квартир, а 165 квартир перебували під опікою близьких родичів мігрантів чи їх сусідів. Траплялися випадки, що військові грабували мешканців міста і нищили майно в їх житлах. Так, 23 жовтня 1916 р. в поліцію поступила скарга Гребуся Гольда, який стверджував, що російські солдати зайняли будинки його родича Соломона Єроха і так їх пошкодили, що вони стали непридатними для проживання. Але треба відзначити, що влада прийняла рішення відшкодувати збитки за руйнування⁷⁴.

Число домоволодінь, не зайнятих для військових потреб, становило лише 179⁷⁵. Одночасно в наказі по російському гарнізону міста від 22 листопада 1916 р. відзначалося, що зайняті військовими частинами і лікувальними закладами двори житлових будинків не прибираються від сміття і гною⁷⁶.

Російська влада також активно здійснювала реквізиції на потреби армії різноманітних продуктів і товарів – від умивальників і унітазів до швейних машин і динамо-машин. При цьому гроші за товари не сплачувалися, що в офіційних документах пояснювалося тим, що власники під час реквізиції були відсутні⁷⁷.

Окупаційна російська влада розпочала обмін російських грошей на німецькі банкноти в еквіваленті 30 коп. за 1 німецьку марку і 25 коп. за 1 австрійську крону, а курс обміну срібних монет становив 17 коп. за 1 марку і 15 коп. за 1 крону⁷⁸.

У той же час згідно з офіційними урядовими даними, станом на листопад 1916 р. хліб житній 1 сорту в Станіславському повіті коштував 47 копійок за 1

кг, хліб пшеничний (булка) 75 коп. за кг. Муку житню (80 кг) 1 сорту можна було придбати за 30 рублів, муку пшеничну – за 36 рублів. Ціни на теляче і свиняче м'ясо сягали 1 рубля за кг, масло коштувало 4 рублі за кг, яйце продавалося по ціні 60 коп. за 1 штуку, а 1 літр молока можна було придбати за 35 коп. На фоні цих цін на продовольчі товари мізерними виглядали можливі заробітки мешканців міста. Так, різноробочий за день праці з харчуванням отримував 1 рубль платні (жінка за цю ж працю – 75 коп., а підліток – 50 коп.). Дещо більшою була платня за роботу в штукатурів – 1 рубль 50 коп.; у столярів, слюсарів – 2 рублі 40 коп., каменяря і коваль отримували 3 рублі за працю⁷⁹.

Одночасно чини станіславської поліції за жовтень 1916 р. заробили значно більше: Станіславський поліцмейстер Віссаріон Іларіонович Лапша – 183 рубля 32 коп., діловод – 128 рублів 32 коп., пристав – 128 руб 32 коп., помічник пристава – 82 рублі 50 коп., околоточні надзирателі по 60 рублів⁸⁰.

Поліція стежила, щоб продаж товарів першої необхідності в місті не здійснювався за завищеними цінами. Продавці-порушники зазнавали адміністративних штрафів у розмірі від 10 до 50 російських рублів⁸¹. Штрафи накладалися також за проїзд без встановлених перепусток, незаконну купівлю в нижніх чинів російської армії різних речей (15 рублів штрафу), підвищення цін на житло, продаж спиртних напоїв і їх незаконне розпивання (100 рублів штрафу), а повій, що не пройшли медичний огляд, арештовували на три доби⁸². Лише за жовтень-грудень 1916 р. стягнені за порушення обов'язкових постанов штрафні суми склали 2975 рублів⁸³.

Загалом з 30 вересня по 4 листопада 1916 р. в місті було зафіксовано 38 торгових правопорушень, 31 крадіжку, 6 порушень санітарних правил, 11 порушень, пов'язаних з незаконним розбором зруйнованих приміщень, 1 вбивство, 6 осіб було затримано як волюцюг⁸⁴.

Поліція здійснювала досить суворий нагляд за мешканцями міста. Можна ще зрозуміти, що росіяни дбали, щоб був посилений нагляд за емігрантами з Америки і можливістю їх використання противниками для вербування шпигу-

нами. Але, крім цього, поліція подавала списки вчителів, дані про їх національність, віросповідання, ступінь моральної і політичної благонадійності⁸⁵.

Під час обшуків у квартирах жителів міста російська поліція вимагала навіть фотокартки. Так, під час обшуку 16 жовтня 1916 р. житла Фендрика Тиндика, який проживав за адресою вул. 3-Травня, буд.№1, в контррозвідувальних цілях було вилучено 64 фотокартки⁸⁶.

Відзначимо, що чисельність працівників російського Поліцейського управління м. Станіслава станом на 1 жовтня 1916 р. становила лише 11 осіб, з них 7 були околоточними (пізніше їх чисельність зростає до 9 осіб)⁸⁷. Однак, згідно з наказом по Тернопільській губернії №85 від 4 грудня 1916 р., в штат Станіславської міської поліції зачислялося уже 80 городових⁸⁸.

У місті на службі, відповідно до списків поліції, також залишалося 96 австрійських чиновників, які продовжували виконувати свої службові обов'язки. Але в основному це були держслужбовці невисокого рангу – вчителі, священики, сторожі...⁸⁹.

Черговий прихід росіян не змінив їх ставлення до єврейського населення міста. Так, святкування єврейських свят начальник Станіславського повіту у відповідь на запит магістрату дозволив здійснювати тільки в синагогах і будинках, а не поширювати їх на вулиці⁹⁰.

Здебільшого росіяни займалися здирництвом і вимагали хабарів. Так, уже згадуваний жандармський чин п. Карпенко взимку 1916 р. в синагозі м. Станіслава оголосив всіх присутніх арештованими. Йому тут же вручили хабар, і арешт був відмінений⁹¹.

Дискримінаційне ставлення до євреїв проявлялося і в мірі покарання за переховування дезертирів. Винні за переховування військових втікачів каралися ув'язненням строком від 2 до 4 місяців чи арештом на час від 3 тижнів до 3 місяців. Натомість євреї за переховування дезертира-єврея каралися відправленням на виправні роботи строком від одного до півтора року⁹².

Відзначимо, що в місті через посередництво російських солдат поширювалися антисемітські настрої. Згідно з інформацією поліції від 22 листопада

1916 р., в місті російською мовою були поширені відозви з закликом до розправи над євреями. У відозві, зокрема, залякувалося євреїв, що “прийшли для вас критичні хвилини і з 1 листопада вам почнеться повний розгром, і без пощади всі, хто живе в місті Станіславіві, чи з міста втікайте або живцем в могилу заривайтеся. Смерть вам неминуча. Ми вам покажемо, як дорого товар продавати”⁹³.

Офіційна позиція російської влади до українців була проголошена в липні 1916 р. в листі начальника штабу Верховного головнокомандуючого генерал-губернатору Галичини і командуючому Південно-Західним фронтом О.Брусилу. У ньому зазначалося, що “у відповідності з висловленими Государем імператором загальними побажаннями про напрямки діяльності нашої майбутньої Галицької адміністрації... ніяких по відношенню до українців, як таких, масових репресій за те, що вони належать до так званої української партії, не передбачається, якщо вони, звичайно, будуть вести себе достатньо лояльно по відношенню до Росії і її інтересів, і якщо вони примиряться з тими порядками, які будуть введені у знову утвореному Генерал-губернаторстві”⁹⁴.

Після Лютневої революції в Станіславів в останній раз зайняли частини 8-ї російської армії під керівництвом генерала Л.Корнілова та комісара Б.Савінкова. У цей час проводилося найбільш масове знищення заводського обладнання та відбувалися утиски місцевого населення⁹⁵.

Неподалік від міста стояв полк уланів полковника Болеслава Мосцицького, який царський уряд сформував з поляків. Саме до них звернулася за допомогою делегація міщан на чолі з бургомістром Антоном Стигаром, і 24 липня 1917 р. місто було визволене від мародерів⁹⁶.

Ситуацію в місті перед його звільненням описав відомий російський військовий командир, один з лідерів Білого руху під час Громадянської війни П.Врангель. Він потрапив до міста як командир зведеного кавалерійського корпусу й охарактеризував становище в місті наступним чином: “Місто горіло у декількох місцях. Розбивши залізні завіси, натовп солдат громив крамниці. З вікон будинків лунали крики. Чувся плач. На тротуарі валялись розбиті ящики,

зламани картонки, шматки тканин, стрічки і кружева впереміш із битим посудом та порожніми пляшками з-під коньяку”⁹⁷.

Цього разу в центрі міста згоріло багато будинків, і повсюди в краї війна залишила глибокі сліди⁹⁸. Найбільших руйнувань зазнали вулиця Карпінського (тепер це відрізок вулиці Галицької від її початку до Ратуші), вулиця Костюшка (Сотника Мартинця), з мапи міста зник цілий майдан Франца Йосифа і т.д. Щоб прискорити розбирання завалів, австрійці навіть провели до середмістя окрему залізничну гілку, по якій вивозили будівельне сміття⁹⁹.

Австрійці також віддали владу в Станіславові українським представникам – докторові В.Яновичу, інженеру І.Мирону і судді К.Кульчицькому. Управу міста останній бургомістр Станіславава єврей А.Німгін передав українцеві П.Чайковському, а останній австрійський староста поляк п. Завистовський поступився місцем на користь нового старости українця Л.Бачинського¹⁰⁰.

У зв’язку з військовими діями місто перебувало в складному фінансову стані. Свідченням цього є позика, отримана від крайової влади у вересні 1918 р. в обсязі 2 тис. 382, 281 корони¹⁰¹.

Під кінець Першої світової війни в Станіславові, за даними польського дослідника К. Баранського, кількість римо-католицьких і греко-католицьких святинь і чинів була такою:

– Римо-католицькі: парафіяльний костел, костел Аве Марія, костел Святого Юзефа, костел Христа-Царя з місією єзуїтів, монастир урсулянок, монастир альбертинів і альбертинок.

– Греко-католицькі: митрополича кафедра, в якій з 1904 р. правив митрополит Г.Хомишин, церква і монастир отців редемптористів, церква на Гірці, церква на Колонії, церква в Княгинині, монастир сестер василіанок і монастир сестер служебниць. Крім того, існували костел вірменсько-католицький, зібрання аугсбурзько-невецьке, головна синагога, дім молитви “Темплум” і ряд малих синагог¹⁰².

Українське питання в місті актуалізувалося після укладення Берестейського миру між Центральними державами й Україною 9 лютого 1918 р. Так, 3

березня 1918 р. в місті для пришвидшення ратифікації Австрією умов миру відбулася “величава масова загальна українська маніфестація”. Потік людей пройшов від катедри по нинішніх вулицях Чорновола, Шевченка, Грушевського до скверу на валах. У мітингу взяла участь небачена раніше кількість людей – 50 тисяч. Організаторами були старший інженер залізниці І.Мирон та депутат віденського парламенту Л.Бачинський. Після промови останнього була проведена присяга маніфестантів на вірність Україні та виконаний гімн “Вже воскресла Україна”¹⁰³.

Навесні 1918 р. після депортації доктора В.Яновича у Сибірськ і кількарічної перерви відновила свою діяльність міська філія товариства “Просвіта” під керівництвом викладача гімназії М.Лепкого. Водночас влітку і восени 1918 р. у Станіславові та в інших містах Прикарпаття відбулися народні віча, на яких висловлено побажання, щоб Східна Галичина була “прилучена до матері – України”¹⁰⁴.

Підсумовуючи, зазначимо, що мешканці міста Станіславова повною мірою відчули на собі всі лихоліття і труднощі періоду Першої світової війни. Так, усіх міщан торкнулася глибока соціально-економічна криза, епідемічні хвороби і жахливе зниження життєвого рівня, яке супроводжує будь-яку війну. Значних пошкоджень через військові дії зазнала архітектура міста. У свою чергу австрійська влада, незважаючи на патріотичну підтримку більшості населення міста, відшукувала і репресувала москвофілів.

Натомість російська окупаційна адміністрація боролася з австрійськими шпигунами, з особливою пересторогою ставилася до єврейського населення і піддавала його особливим утискам. Росіяни також намагалися протистояти українському національному рухові і дбали про насадження російського православ'я.

Населення Станіславова в умовах війни стикалося з нестачею продуктів харчування і дорогими цінами на них, по місту хвилями поширювалися інфекційні хвороби. Непоодинокими були безчинства зі сторони військовослужбовців обох воюючих сторін. Промисловість і установи сфери

послуг міста зазнали значних збитків, підприємці страждали від реквізиції на користь воюючих сторін, сільськогосподарські ділянки навколо міста фактично перетворилися в пустки. Однак після укладення Берестейського миру між Центральними державами й Україною 9 лютого 1918 р. в місті актуалізувалося українське питання, що і призвело до подальшої підтримки містом Західноукраїнської народної республіки. Перспективи подальших досліджень історії м. Станіслава (сучасного м. Івано-Франківська) вбачаємо в подальшому детальному вивченні існуючої джерельної та історіографічної бази, що висвітлює сторінки історії міста.

¹ Ісаїв П. Історія міста Станіслава / П. Ісаїв // Альманах Станіславівської землі: 36 матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – Нью-Йорк – Торонто, Мюнхен, 1975. – Т.1. – С.83.

² Баранський К. Станіслав до і після 1919 р. / К. Баранський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009 – С.36.

³ Пласт у Станіславі та Івано-Франківську / Упоряд. А.Чемеринський, В.Іваночко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – С.30.

⁴ Баранський К. Назв. праця. – С.36.

⁵ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава). Історична хроніка міста з 1662 року / Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998 – С.73.

⁶ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Назв. праця. – С.73; Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. Історико-культурний пугівник / В.Полек. – Львів: Світло і тінь, 1994. – С.14.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.528, оп. 1, спр. 1, арк.171, 177.

* Російська поліція залишила детальний опис місця розташування братської могили: “На цій могилі поставлений дерев’яний хрест з надписом, що вказує чисельність загиблих. Цвинтар знаходиться на відстані 200-250 сажень від полотна залізної дороги на м. Галич, від Галицької вулиці на відстані приблизно в 300 сажень, в 150 сажень від ріки Солотвинської Чорної Бистриці, яка служить кордоном міської території і повітів”.

⁸ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.16, арк.13-14.

⁹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 21, арк.31-37.

¹⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.12, арк. 11-12, 21.

¹¹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 1, арк.177.

¹² Там само, арк.177.

¹³ Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / І.В.Кучера. – Чернівці, 2005 – С.14.

¹⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 1, арк.3.

¹⁵ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.14, арк.175.

¹⁶ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 1, арк.83.

¹⁷ Там само, арк.83.

¹⁸ Там само, арк.98.

¹⁹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 2, арк.3.

²⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.12, арк.20.

** Євреї-заручники за псування в місті телефонного проводу і спроби зруйнувати залізничний міст були все-таки відправлені у в'язниці Росії.

²¹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 2, арк.4.

²² ДАІФО, ф.595, оп.1, спр.7, арк.21.

²³ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.6, арк.7, 11, 16, 22, 29, 36, 46, 73, 86, 102; ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.4, 76 арк.

²⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.13, арк.3-10.

²⁵ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.7, арк.5, 8, 74.

²⁶ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 2, арк.22.

²⁷ Ісаїв П. Назв. праця. – С.84.

²⁸ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.23.

²⁹ Бондарев І. Монастир в українському стилі / І.Бондарев // Репортер. – 2011. – 6 січня. – С.15.

³⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.16, арк.43.

³¹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.9, арк.14.

***Під час другої російської окупації епідеміологічна ситуація в місті була відносно стабільною (російська влада зафіксувала 5 хворих на черевний тиф, 1 – на віспу, 1 – на дизентерію).

³² ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.16, арк.45.

³³ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.23.

³⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.16, арк.44-45.

**** За даними австрійської поліції в 1907 р. в місті налічувалося 198 зареєстрованих повій та 710 прихованих, з них лише 15 пройшли медогляд весною 1915 р.

³⁵ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.23.

³⁶ Струмінський М. Історія міста Станіслава / Мартин Струмінський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – С.41.

³⁷ Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера, розказане Ліллі Еклер / Л.Цеклер. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – С.66.

³⁸ Цеклер Л. Назв. праця. – С.12.

³⁹ Цеклер Л. Назв. праця. – С.13.

⁴⁰ Штрайт Л. Станіславські синагоги / Л.Штрайт. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ,, 2010. – 112 с. – С.82.

⁴¹ Штрайт Л. Назв. праця. – С.82.

⁴² Арсенич П., Вівчар Б. У цих стінах витає дух українства / П.Арсенич, Б.Вівчар // Галичина. – Івано-Франківськ, 2010 – 9 вересня. – С.13.

⁴³ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Назв. праця. – С.74.

⁴⁴ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.23-24.

⁴⁵ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.32, арк. 16-17.

⁴⁶ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.25.

⁴⁷ Кукурудза А. Турецькі війська в Галичині під час Першої світової війни / Андрій Кукурудза // Україна, Галичина, Гуцульщина: історія, політика, культура. Збірник статей та повідомлень наукової конференції з міжнародною участю “Гуцульщина як історико-культурний феномен” / Упорядкування і загальна наукова редакція І.Монолатія. – Коломия: Вік, 2009. – С.85.

⁴⁸ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.45, арк.27, 50.

⁴⁹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк. 2, 109.

-
- ⁵⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк.38-39.
- ⁵¹ Там само, арк. 30.
- ⁵² Там само, арк. 73-74.
- ⁵³ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.59-60.
- ⁵⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.46, арк.8.
- ⁵⁵ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.64-67, 73-74, 81, 113-117.
- ⁵⁶ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк. 142-143.
- ⁵⁷ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.109-111, 125.
- ⁵⁸ Там само, арк. 51.
- ⁵⁹ Там само, арк. 86.
- ⁶⁰ Там само, арк. 109.
- ⁶¹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.37, арк. 49.
- ⁶² ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк. 85.
- ⁶³ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.44, арк. 12.
- ⁶⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк.79.
- ⁶⁵ Там само, арк. 122-129.
- ⁶⁶ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.31, арк.3.
- ⁶⁷ Там само, арк.4.
- ⁶⁸ Там само, арк.27.
- ⁶⁹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.109.
- ⁷⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.48, арк.2-4.
- ⁷¹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк. 193.
- ⁷² ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.42, арк. 19.
- ⁷³ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.25.
- ⁷⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.35, арк. 3-52, 59, 90, 94.
- ⁷⁵ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.81.
- ⁷⁶ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.38, арк. 126.
- ⁷⁷ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.35, арк.110-160.
- ⁷⁸ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 26, арк.41.
- ⁷⁹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.33, арк.21.
- ⁸⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.40, арк.22.
- ⁸¹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.38, арк. 39, 49, 77, 109.
- ⁸² Там само, арк. 55, 132, 162, 165, 193.
- ⁸³ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.41, арк. 27.
- ⁸⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.89.
- ⁸⁵ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.47, арк.1, 4.
- ⁸⁶ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.49, арк.3.
- ⁸⁷ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.39, арк.29-30, 81.
- ⁸⁸ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.37, арк.120.
- ⁸⁹ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.36, арк.11-21.
- ⁹⁰ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк.2-3.
- ⁹¹ Адамович С.В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині (1914 – 1917 рр.) / С.В.Адамович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2005. – Вип. ІХ. – С.26.
- ⁹² ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 26, арк.8.
- ⁹³ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр.43, арк.151.
- ⁹⁴ ДАІФО, ф.528, оп. 1, спр. 25, арк.50.
- ⁹⁵ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Назв. праця. – С.74.
- ⁹⁶ Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті / І. Бондарев. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.26.

-
- ⁹⁷ Бондарев І. Чорний барон у Станіславові. Як Врангель і польські улани врятували місто від російських солдат / І. Бондарев // Репортер. – Івано-Франківськ, 2009. – 21 травня. – С.16.
- ⁹⁸ Цеклер Л. Назв. праця. – С.68.
- ⁹⁹ Бондарев І. Руїна. Перша світова війна не пожаліла Станіславова / І. Бондарев // Репортер. – Івано-Франківськ, 2009. – 13 серпня. – С.20.
- ¹⁰⁰ Баранський К. Назв. праця. – С.37.
- ¹⁰¹ ДАІФО, ф.27, оп. 1, спр. 1, арк.5.
- ¹⁰² Баранський К. Назв. праця. – С.38.
- ¹⁰³ Макар В. Мій Станіславів / В.Макар – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 168 с. – С.26.
- ¹⁰⁴ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Назв. праця. – С.75.

Sergyi Adamovych. Stanislaviv in hard times of the World War I (1914-1918). The article analyses social-cultural, social-economic and ethno-cultural live in the city of Stanislaviv during the First World War (1914-1918). The author claims that the city dwellers suffered from suppression and hardship caused by military actions and repressions of the occupants, the city economy was destroyed, architectural destructions were also great.

Key words: the Austrian power, the Russian occupational administration, requisitions, magistrate, epidemic diseases, police master, Russian troops, food crisis.